

ΚΑΒΑΦΗΣ, Η ΟΞΦΟΡΔΙΑΝΗ ΓΡΑΒΑΤΑ ΤΟΥ ΤΣΙΡΚΑ (ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΙΚΙΛΗ ΔΡΑΣΙ, ΜΕ ΜΠΟΛΙΚΕΣ ΣΤΟΧΑΣΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΕΣ)¹

ΜΑΡΙΑ ΤΟΠΑΛΗ

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ο μελετητικός μόχθος που ο Τσίρκας κατέβαλε για τον Καβάφη απέδωσε, ως γνωστόν, πρώτα το βιβλίο *Ο Καβάφης και η εποχή του*, το 1958, αργότερα δε και τις άλλες καβαφικές μελέτες του (1963, 1971). Ο πρώτος τόμος των *Ακυβέρνητων Πολιτειών*, η *Λέσχη*, κυκλοφορεί δυο μόλις χρόνια μετά το *Ο Καβάφης και η εποχή του*, το 1960, και δυο χρόνια αργότερα, το 1962, η *Αριάννη*. Η *Νυχτερίδα* ακολουθεί το 1965. Είναι, λοιπόν, περισσότερο από εύλογο να αναζητά κανείς σημεία συνάντησης ανάμεσα στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* και στον Καβάφη του Τσίρκας, όχι μόνον αλλά και εξαιτίας αυτής της χρονικής εγγύτητας ή και περίπου συγχρονίας της συγγραφής και της έκδοσης του μυθιστορηματος και των μελετών. Είναι εύλογο να υποθέσει κανείς την ύπαρξη κοινών πηγών έμπνευσης αλλά και την επιρροή τής μιας εργασίας πάνω στην άλλη. Για να το πούμε με άλλα λόγια: είναι φυσικό να αναρωτιέται κανείς αν ο Καβάφης «παίζει» με κάποιον λιγότερο ή περισσότερο πρωταγωνιστικό τρόπο στην Τριλογία του Τσίρκας ή αν την επηρεάζει άλλως πως. Αν ισχύει αυτό, τότε έπεται αμέσως το ερώτημα αν και κατά πόσο η καβαφική επιρροή στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* απηχεί τον συγκεκριμένο, τον κατά Τσίρκα Καβάφη, αυτόν δηλαδή που ο Τσίρκας προτείνει με τις μελέτες του: τον ιδιότυπα ελληνικό, ιστορικό, πολιτικό, τον δοσμένο στο ερωτικό του πάθος δίχως τύψη, και εγκλωβισμένο σε άλλες καταχρήσεις και διλήμματα.

Φυσικά, η ανίχνευση και η μελέτη μιας τέτοιας επιρροής του Καβάφη πάνω στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* προϋποθέτει εργασία που ξεπερνά τα όρια του σημειώματος αυτού. Εδώ, θα αρκεστούμε μόνο σε νύξεις, εικασίες και μάλλον διαισθητικές προσεγγίσεις, που προκύπτουν κυρίως από την ανάγνωση του Μυθιστορηματος του Τσίρκας, ιδιαίτερα της *Αριάννης*, παράλληλα και συγκριτικά προς το *Ο Καβάφης και η εποχή του*. Αφήνω κάπως στην άκρη τον *Πολιτικό Καβάφη* γιατί προτιμώ να συγκρίνω κείμενα με μεγαλύτερο βαθμό συγγένειας. Ο αφηγηματικός τρόπος και τα θέματα που θίγονται στο *Ο Καβάφης και η εποχή του* συγγενεύουν από πολλές απόψεις με τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*. Ο *Πολιτικός Καβάφης* έχει μια πιο συγκεκριμένη, πιο ειδική οπτική και στόχευση: προτίμησα για τον λόγο αυτό να τον αφήσω, για την ώρα βέβαια, έξω από τη συζήτηση. Εννοείται ότι μια ολοκληρωμένη προσέγγιση του ζητήματος της επιρροής τού κατά Τσίρκα Καβάφη στο αμιγώς λογοτεχνικό έργο του πρώτου θα όφειλε να συμπεριλάβει το σύνολο των καβαφικών μελετημάτων του.

Οφείλω μια σύντομη εξήγηση για το σημαντικό, όπως υποθέτω, εύρος της επιρροής: συνδέεται, κατά τη γνώμη μου, με την εξαιρετικά σύνθετη και καθόλου μονοδιάστατη προσέγγιση του Καβάφη, την οποία επιχειρεί ο Τσίρκας. Όσα αφηγείται και όσα υποστηρίζει για τον Καβάφη, πρωτεύοντα και δευτερεύοντα, φανερά και υπαινικτικά, αλλά και όσα διαισθανόμαστε ότι διαποτίζουν οπωσδήποτε την *Αριάννη* του με την (καβαφική) αύρα τους, ακόμη και χωρίς να τα κατονομάζει ευθέως, συνθέτουν αυτή την πολυδιάστατη επιρροή. Θα τα συνοψίσω προκαταβολικά και πολύ χοντρικά:

(Α) Ο Τσίρκας προωθεί, πρώτον, τον Καβάφη ως αιγυπτιακό πρότυπο της ιδιάζουσας δικής του διασπορικής ελληνικότητας. Τον χρειάζεται ως τον εγγύτερο προς τον ίδιο με-

Η Μαρία Τοπάλη είναι ποιήτρια.

γάλο, διεθνώς αναγνωρισμένο συγγραφέα της ελληνικής διασποράς. Για τον σκοπό αυτό φροντίζει, φυσικά, να τον ριζοσπαστικοποιήσει ερμηνευτικά, τοποθετώντας τον π.χ. σε σύγκρουση με τους δευτεροκλασάτους αστούς της αιγυπτιακής παροικίας και σε ενός είδους αγωνιστική συμπόρευση με τον καταπιεσμένο και συχνά εξεγερμένο ντόπιο αιγυπτιακό πληθυσμό. Για να πετύχει τον σκοπό του, έναν Καβάφη δηλαδή αστό μεν και λόγιο αλλά σε σύγκρουση με ένα στάτους κβο που ήταν παρόμοιο με εκείνο ενάντια στο οποίο μαχόταν και ο (κομμουνιστής) Τσίρκας, δεν διστάζει να «συμμαχήσει», μέσω Καβάφη, με τους πρωτοκλασάτους αιγυπτίους αστούς, που διακρίνονταν (σύμφωνα με την ιστορική αφήγηση που επιχειρεί ο Τσίρκας στο *Ο Καβάφης και η εποχή του*) για την φιλοπατρία τους και την άρνησή τους να υποταχθούν στον ξένο παράγοντα (τους Άγγλους). Προσεταιριζόμενος τον αντι-ρομαντικό Καβάφη, τον ξεπεσμένο μεγαλοαστό και παίκτη του Χρηματιστηρίου, αλλά και τον αναγνωρισμένο –δια στόματος του οξφορδιανού Ρίτσαρντς– ως έναν από τους μείζονες ποιητές του 20ού αιώνα,² αφού όμως πρώτα τον έχει επιχρωμάσει επαρκώς με αρκούντως ρομαντικές αποχρώσεις ελληνικότητας και φιλοπατρίας, ο Τσίρκας πιάνει, ισορροπώντας μυθιστορηματικά μέσα στις αντιφάσεις, πολλά τρυγόνια. Απευθύνεται στους σύγχρονους του λόγιους αστούς, στη φιλοπατρία αλλά και στην ουμανιστική παιδεία που τους ενώνει. Ο κομμουνιστής της διασποράς είναι, στην πραγματικότητα, πολύ πιο μακριά από την οποιαδήποτε κομμουνιστική ορθοδοξία στο *Ο Καβάφης και η εποχή του* και στην *Αριάννη* παρά στη *Λέσχη*, κι ως διεγράφη από το κόμμα εξαιτίας της τελευταίας.

(B) Η ιδιότυπη ελληνικότητα του Καβάφη συνδέεται στο *Ο Καβάφης και η εποχή του* ευθέως και ρητώς με τους αγώνες της Αιγύπτου για ανεξαρτησία. Το ίδιο ζήτημα τίθεται πολλαπλά και με ιδιαίτερη έμφαση στην *Αριάννη* (αλλά και στη *Νυχτερίδα*, με τον σύμμαχο των βεδουίνων, τον Αντουάνο). Στην ποίηση (και στο πρόσωπο) του Καβάφη, όπως και στο πρόσωπο της ομώνυμης πρωταγωνίστριας Αριάννης, ο Τσίρκας προτείνει, προοικονομώντας θαυμαστά τις πολιτισμικές σπουδές και τη μεταποικιακή θεωρία, μια διαφοροποιημένη ελληνική διασπορική ταυτότητα ως ενδιάμεση, ως διαμεσολαβητική αλλά πάντως ως οπωσδήποτε σύμμαχο των καταπιεσμένων και –ανοιχτά ή σιγοβράζοντας– εξεγερμένων ντόπιων, των φελάχων και των βεδουίνων. Αργότερα, στον *Πολιτικό Καβάφη* (1971) συζητά πλέον ανοιχτά το ζήτημα, με αφορμή το δημοσίευτο όσο ζούσε ο Καβάφης ποίημα «27 Ιουνίου 1906, 2 μ.μ.», που έχει δει στο μεταξύ το φως της δημοσιότητας. Αποκαλυπτικά είναι εδώ τα σχόλια του Τσίρκας, ιδίως όταν αναφέρεται στην αιγυπτία τροφό του Καβάφη:³ «Κατά μια βάσιμη πληροφορία, ο Καβάφης, βρέφος, είχε αιγυπτία τροφό». Βάσιμη –αλλά η πηγή δεν αναφέρεται. Να υπονοείται άραγε ως πηγή ο ίδιος ο Τσίρκας και οι συναντή-

σεις του με τον ποιητή; Ο Τσίρκας συνεχίζει με παράξενο πάθος (στην ίδια σελίδα): «Σ' ολόκληρη τη ζωή του ο Καβάφης έμεινε πιστός στην Αίγυπτο, στο λαό και τη γη της, στο γάλα που βύζαξε. Αν η πρώτη υπεύθυνη πράξη του όταν ενηλικιώνεται είναι ν' αποκηρύξει την προστασία των κατακτητών της Αιγύπτου και να "επιστρέψει" στην ελληνική ιθαγένεια, μια από τις τελευταίες του ήταν κι η προσπάθειά του να επιτύχει την προσέγγιση των Αιγυπτίων και των Ελλήνων συγγραφέων».

Κάπου ανάμεσα στα (A) και (B), κινείται το μότο που επιλέγει ο Τσίρκας για το *Ο Καβάφης και η εποχή του*: «Μια ενδιαφέρουσα δουλειά των συγγραφέων μας, οσάκις ασχολούνται σε πληρέστερη περιγραφή του ελληνισμού της Αλεξάνδρειας (της πόλεως όπου είναι πολυπληθέστερος) θα ήταν να ξεδιαλύνουν ό,τι στοιχείον ιδιάζον έχει ηθών, ή στάσεως, ή συνηθειών: βέβαια ελληνικόν πάντα κατά βάθος, αλλά διαπλασθέν υπό βιοτικούς όρους όχι αποκλειστικά ελληνικούς». Η δική μου, καλπάζουσα ίσως, φαντασία, βάζει τον Καβάφη να έχει πει αυτά ή παρόμοια λόγια στον Τσίρκα κατά τις ζωντανές συναντήσεις τους. Ο Τσίρκας λέει πως δεν θα παραθέσει τα λόγια του ποιητή προς τον ίδιο, για να μη φανεί αναξίπιστος.⁴ Τι θα τον εμπόδιζε όμως να προτάξει, ως κλειδί (ο Τσίρκας αγαπά όσο κανείς το ρόλο των «κλειδιών» στη σύνθεση και στην ανάγνωση των έργων...) παρόμοια λόγια του Καβάφη από γραπτή, αυτή τη φορά, πηγή; Και τι εμποδίζει εμάς, τους φαντασιόπληκτους ιδίως εξ ημών, να φανταστούμε τα λόγια τούτα του Καβάφη ως οδηγία προς τον ναυτιλόμενο συγγραφέα του παροικιακού ελληνισμού; Μήπως δεν κάνει ο Τσίρκας στην Τριλογία του ακριβώς αυτό; Δεν παρουσιάζει, ιδιαίτερα πάντα στην *Αριάννη*, το ελληνικό στοιχείο αλλά και τους «όχι αποκλειστικά ελληνικούς» βιοτικούς όρους που το διαπλάθουν;

Ανάμεσα στο (A) και (B), πιο κοντά στο (B) αυτή τη φορά, βρίσκεται και το σύντομο υποκεφάλαιο με τίτλο «Για δυο ανέκδοτα ποιήματα», που προσθέτει ο Τσίρκας στον «Πρόλογο στη δεύτερη έκδοση» του *Ο Καβάφης και η εποχή του*. Εκδηλώνει εκεί τη χαρά του για την ανεύρεση του ανέκδοτου ως τότε (1971) ποιήματος με τίτλο «27 Ιουνίου 1906, 2 μ.μ.», μιας και, όπως μας λέει, «σ' ανύποπτο χρόνο είχα αφιερώσει σ' αυτή την τραγωδία μια σελίδα του βιβλίου μου». Εκθέτοντας τη γνώμη του ο Τσίρκας για την αντίθεση του Καβάφη προς τον αγγλικό ιμπεριαλισμό και τη συμπάθειά του προς το εξεγερμένο αιγυπτιακό στοιχείο, παραθέτει αναλυτικά το περιστατικό του άδικου απαγχονισμού στο Ντενσουάι, το 1906, τεσσάρων φελάχων⁵ είναι το ίδιο αυτό περιστατικό που στάθηκε η αφορμή για το καβαφικό ποίημα, που όμως ο Τσίρκας τότε ακόμη δεν το είχε υπόψη του! Η αίσθηση της επιβεβαίωσης θα πρέπει να ήταν στο σημείο αυτό, για τον Τσίρκα, θριαμβευτική. Θυμίζουμε ακόμη το ίσως όχι τυχαίο γεγονός ότι ο επίλογος της Τριλογίας του χρονολογείται, μέσα στο Μυθιστόρημα, την ίδια

ημερομηνία, 27 Ιουνίου (του 1954). Οι εκτελέσεις των κομμουνιστών αγωνιστών, της Χήρας και του Παντελή αλλά και οι δολοφονίες του Φάνη και του Σιμωνίδη, που μνημονεύονται στη συνάντηση της Άνω Πόλης της Θεσσαλονίκης μεταξύ των επιζώντων, κατά την ημερομηνία αυτή, μπορούν μέσα από αυτό το «κλειδί» να συσχετισθούν και με τις εκτελέσεις των φελάχων από τους Άγγλους.⁶

(Γ) Τρίτο, και σε συνδυασμό με τα δύο προηγούμενα, σημείο επιρροής αποτελεί η ομοφυλοφιλία, που ο Τσίρκας μελετά προσεκτικά και με πρωτοποριακό τρόπο στο κεφάλαιο «Φυγή στις νύχτες της Ιωνίας» του *Ο Καβάφης και η εποχή του*. Μυθιστορηματικά του χρησιμεύει αφενός για να υποστηρίξει τον πανσεξουαλισμό του ίδιου του Τσίρκα, όπως αυτός εκδιπλώνεται μοναδικά στην Τριλογία (ιδιαίτερα στη *Λέσχη*, όπου ο Σιμωνίδης ακόμη αντιστέκεται για να ενδώσει, περισσότερο ακίνδυνα όμως, στην *Αριάγνη*), αφεντέρου, προοικονομώντας αυτή τη φορά τις σπουδές φύλου, προτείνεται, στο πρόσωπο του Ρούμπυ Ρίτσαρντς, ως επίσης, και ως εντέλει, επαναστατική συνθήκη. Ο ομοφυλόφιλος Ρούμπυ (όπως και ο κατά Τσίρκα Καβάφης!) γίνεται σύμμαχος των κολασμένων όλων των πλευρών: και των φελάχων και των Ελλήνων.

Διαβάζοντας με καθαφικό φίλτρο την *Αριάγνη*

Θα παραθέσω, ακολούθως, μια σειρά σημείων από την *Αριάγνη*, που σηματοδοτούν αναγνώσεις σαν αυτές που προτείνω παραπάνω στα (Α)-(Γ), σημειώνοντας κάθε φορά και τη σχετική αναφορά-συσχέτιση του κάθε παραθέματος με τις πιο πάνω (Α)-(Γ) παρατηρήσεις/σημεία επιρροής. Τα παραθέματα είναι από το Στρατής Τσίρκας, 2- *ΑΚΥΒΕΡΝΗΤΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ, ΑΡΙΑΓΝΗ*, νέα έκδοση σχολιασμένη, τρίτη ανατύπωση, Ιανουάριος 2006, φιλολογική επιμέλεια, σημειώσεις-σχόλια Χρύσα Προκοπάκη, Κέδρος. Θα ξεκινήσω με τη σελίδα 32 [συσχετίζεται με την παρατήρηση (Γ)]:

«[Πήτερ] – *Ο ελιωτικός πλευρίζει τώρα τους ρομαντικούς; Τι έχουμε να δούμε ώσπου να τελειώσει αυτός ο πόλεμος...*

[Ρούμπυ] – *Γάιδαρε, ανόητε γάιδαρε, είπε γελώντας ο Ρούμπυ και του έπιασε στοργικά το σβέρκο*».

Το τρυφερό πιάσιμο του σβέρκου από άντρα σε άντρα επαναλαμβάνεται στη *Νυχτερίδα*, όταν ο Σιμωνίδης πιάνει το σβέρκο του Παντελή, στην ταρατσα του «Πρωτέα».⁷ Η Νάνσυ, που έχοντας ακούσει τη φωνή του τρέχει να τον βρει, σταματά νομίζοντας, από απόσταση, ότι έχει μπροστά της ένα ζευγάρι ομοφυλόφιλων. Άλλες δυο φορές ο Σιμωνίδης θα σκανδαλίσει με παρόμοιο τρόπο τη Νάνσυ, φορώντας γυμνός τη ρόμπα της για να πάρει μέρος σε έκτακτες κομματικές συσκέψεις μετά την ερωτική τους συνεύρεση.⁸ Ο αναγνώστης είναι ελεύθερος να πιστέψει ότι αυτά είναι ασήμαντες λεπτομέρειες για να γεμίσουν οι άπειρες στιγμές καθώς εκτυλίσσεται η πλοκή. Εγώ δεν τις πιστεύω για τυχαίες.

Έπεται η σελίδα 109 [συσχετίζεται με το (Γ) αλλά εμμέσως και με το (Α)]: Είναι ξημερώματα στη γειτονιά της Αριάγνης, κι αυτή βλέπει τον γιο της, τον Σταμάτη, να βγαίνει από την πολυκατοικία του Ρίτσαρντς, πράγμα που σημαίνει πως συννευρέθηκε μαζί του ερωτικά (έναντι αμοιβής) τη νύχτα που πέρασε: «*Ο Σταμάτης βγήκε από την πολυκατοικία του Εγγλέζου με σκυφτό κεφάλι. Στάθηκε αμέσως κι άναψε τσιγάρο προσπατεύοντας τη φλόγα μέσα στις φούχτες του. Η καρδιά της Αριάγνης έκανε πως κατακυλάει. Το στόμα της γέμισε πικρό σάλιο. Το 'δωξε κι αυτό. Ήταν άντρας πια, κι αν οι συμβουλές της τόσα χρόνια δε βρήκανε μέσα του πιάσιμο, ό,τι και να του έλεγε τώρα θα πήγαινε στο βρόντο*».

Ας παραβάλουμε το χωρίο αυτό με τη σελίδα 292 από το *Ο Καβάφης και η εποχή του*: «*Οι μεταγενέστεροι, όσοι γνώρισαν την Αλεξάντρεια όταν αυτή είχε πάρει πια τη διαμόρφωση αποικιακής μεγαλούπολης, μ' αυστηρά χωρισμένες συνοικίες: αριστοκρατική, εμπορική, τελωνείο, αγορά, αραπομαχαλάδες κι απαγορευμένες συνοικίες, φαντάζονται κάποια νυχτερινή εκστρατεία έξω από τα σύνορα της πόλης· κι όμως οι νεαροί ακόλαστοι της εποχής εκείνης δεν είχαν παρά να δρασκελίσουν ένα δρόμο της γειτονιάς τους, να παραμερίσουν την κουρτίνα στην είσοδο μιας αυλής, για να βρεθούνε σ' ένα υπαίθριο ναό του έρωτα, κάτω από τα βλέμματα των ενοίκων των γύρω σπιτιών*».

...Κάτω από το βλέμμα της Αριάγνης, εν προκειμένω. Μην ξεχνάμε άλλωστε πως ο Ρούμπυ, με τον οποίο εικάζεται πως έχει συννευρεθεί ερωτικά ο Σταμάτης, είναι απόφοιτος της Οξφόρδης. Γράφει, πάλι στο ίδιο κεφάλαιο του Καβάφη του («Φυγή στις νύχτες της Ιωνίας») ο Τσίρκας (σ. 290): «*Πολλοί περιφέρονε τότε σαν το άκρον άωτον της κοσμικότητας ένα ερμαφρόδιτο ύφος δανδή, μ' επιτηδευμένο ντύσιμο, επιτηδευμένη προφορά κι επιτηδευμένους τρόπους. Ήταν όλοι παιδιά αλεξανδρινών τραπεζιτών κι εμπόρων που είχαν σπουδάσει στα πανεπιστήμια του Όξφορντ και του Κάιμπρητζ – και ξέρουμε πόσο διαδομένη ήταν από τότε η διαστροφή εκεί, φτάνει να θυμηθούμε τη βιογραφία του Όσκαρ Ουάιλντ*».

Ρίτσαρντς-Σιμωνίδης όπως Καβάφης-Τσίρκας;

Ας συνεχίσουμε όμως με την *Αριάγνη* όπου, στη σελίδα 131 [το συσχετίζω με το (Α)] παρακολουθούμε συνομιλία Σιμωνίδη-Ρίτσαρντς, στο διαμέρισμα του δεύτερου:

«- *Ο άλλος δρόμος;*

Είναι αυτός που διάλεξα. Τον διατυπώνει τόσο επιγραμματικά ένας δικός σας ποιητής: όσο μπορείς πιο άφθονα ηδονικά μυρωδικά.

Καβάφης, είπα.

Μάλιστα. Πόσο λυπούμαι που γνώρισα τα ποιήματά του μόνο τελευταία. Ο Έλιοτ και ο Καβάφης είναι οι ποιητές

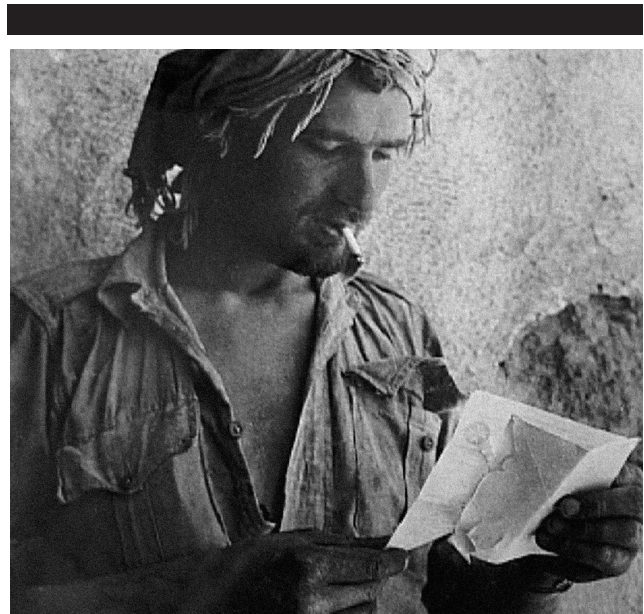
του 20ού αιώνα. Σ' αυτό παραδέχομαι πως υπάρχει πρόοδος. Γιατί ο 19ος μας έδωσε μόνο τον Μπωντλαίρ».

Αντίφαση. Τα τελευταία χρόνια, ο Έλιοτ εκφραζόταν μάλλον πουριτανιστικά για τον Μπωντλαίρ και το Αμάρτημα. Ή μήπως ένα μίγμα τολμηρού ερωτισμού και πνευματικής πειθαρχίας φανέρωνε πιο σωστά και τον μέσα κόσμο του Ρίτσαρντς;

Έχουμε εδώ την πρώτη ρητή αναφορά στον Καβάφη δια στόματος Ρίτσαρντς. Ο αναγνώστης θα πρέπει να παρατηρήσει ότι ο οξφορδιανός ομοφυλόφιλος Άγγλος είναι αυτός που αναγορεύει τον Έλληνα Αιγυπτιώτη ποιητή Καβάφη σε ισάξιο του ήδη από καιρό παγκόσμια καταξιωμένου και τιμημένου με το βραβείο Νόμπελ Τ. Σ. Έλιοτ (υπόκειται, φυσικά, το σεφερικό δοκίμιο για τους «παράλληλους», δημοσιευμένο ήδη το 1947, ενώ στη διαμάχη που επακολούθησε μεταξύ Σεφέρη-Μαλάνου, ο Τσίρκας θα πάρει θέση, σε χαμηλούς τόνους, υπέρ Σεφέρη).⁹ Διότι στον μυθιστορηματικό χρόνο έχουμε 1943 αλλά στον πραγματικό βρισκόμαστε ήδη στη 10ετία του '60 (ο Έλιοτ βραβεύθηκε με το Νομπέλ το 1948). Βλέπουμε πως ο κομμουνιστής Έλληνας, ο Σιμωνίδης, αρκείται, προσεκτικά, να αναγνωρίσει τον στίχο –δεν συμμερίζεται τον ενθουσιασμό του Άγγλου για τον συμπατριώτη του. Και γενικότερα, σε όλο αυτό το κεφάλαιο, ο Σιμωνίδης παραμένει επιφυλακτικός απέναντι στον Ρίτσαρντς,¹⁰ ενώ μέσα του ακούγεται κάθε τόσο και μια μικρή φωνή αυτο-αμφισβήτησης. Είναι το γνωστό παιχνίδι του Τσίρκα: σε ένα πρώτο επίπεδο υιοθετεί την καθιερωμένη, την «κορέκτ» στάση, μέσω του κεντρικού ήρωα, ενώ ταυτόχρονα την αποδομεί με κάθε μέσον από άλλες πλευρές και με άλλες φωνές. Ο συνδυασμός, στο σημείο αυτό, της διπλής ανάγνωσης (του κατά Τσίρκα Καβάφη και της Τριλογίας) με ένα τρίτο στοιχείο, με τα πρωτεϊκά χαρακτηριστικά που ο Σεφέρης απέδιδε στον Καβάφη, και τα οποία αφενός θαυμάζει απερίφραστα ο Τσίρκας,¹¹ αφετέρου μπορούν να συναναγνωσθούν με το πλήθος των πρωτεϊκών αναφορών στην (αλεξανδρινή!) *Νυχτερίδα*, θα άνοιγε ακόμη περισσότερο τους ορίζοντες της καθαφικής επίδρασης στον Τσίρκα, μέσω του Σεφέρη, αυτή τη φορά.

Επιστρέφοντας, πάντως, στο προηγούμενο απόσπασμα από τον διάλογο Ρίτσαρντς-Σιμωνίδη, βλέπουμε πως ο Τσίρκας αναδεικνύει την υποκριτική διγλωσσία της αριστεράς τόσο απέναντι στο ζήτημα της ποίησης και του πολιτισμού, όσο και απέναντι στο ζήτημα των ερωτικών προτιμήσεων. Γιατί αν στο *Ο Καβάφης και η εποχή του* το ζήτημα είναι η βρετανική διγλωσσία και υποκρισία αλλά και εκείνες των πρόθυμων συνεργατών των Άγγλων, δηλαδή των «δευτεροκλασάτων» αστών της ελληνικής παροικίας, στην *Αριάγνη*, όπως και σε όλη την Τριλογία, το ζήτημα που τον απασχολεί είναι η διγλωσσία και η υποκρισία της ηγεσίας της αριστεράς (Ριγκώ, Ανθρωπάκι). Είναι, εξάλλου, δύσκολο να μην αναγάγει κανείς σε κάποιο καθαφικό χα-

ρακτηριστικό, το οποίο θα ήθελε να διεκδικήσει για λογαριασμό του και ο ίδιος ο Τσίρκας, τα εύσημα που (με αμφιβολίες, με δισταγμούς αλλά εντέλει απερίφραστα) αποδίδει εδώ ρητά ο Σιμωνίδης στον Ρίτσαρντς: «ένα μίγμα τολμηρού ερωτισμού και πνευματικής πειθαρχίας». Αργότερα, το θαυμαστό τούτο μίγμα θα εμπλουτιστεί με την ευθεία συμπόρευση του Ρίτσαρντς με τους «ιθαγενείς», με την ελληνική αριστερά και με τον μαρτυρικό θάνατό του. Η φράση ακούγεται επομένως και προφητικά ως προς τη μελλοντική εξέλιξη της πλοκής, που θα δικαιώσει τον ομοφυλόφιλο άγγλο καθαφικό και όχι τον έλληνα κομμουνιστή. Ακόμη, το συγκεκριμένο χωρίο όπου, μετά την αμφισβήτηση, ο Σιμωνίδης αναγνωρίζει στον Ρίτσαρντς *ένα μίγμα τολμηρού ερωτισμού και πνευματικής πειθαρχίας* διαβάζεται με ενδιαφέρουσες αποχρώσεις και υπό το φως της όχι χωρίς τύψεις αυτο-εξομολόγησης του Τσίρκα σε σχέση με την προσωπική του σχέση με τον Καβάφη. Να

αποτυπώνουν άραγε οι συναντήσεις Ρίτσαρντς-Σιμωνίδη (έλαβαν χώρα μόνο μέσω αναδιήγησης στη *Λέσχη* και σε πρώτο πλάνο τώρα, στην *Αριάγνη*) στιγμιότυπα από τις συναντήσεις του Τσίρκα με τον Καβάφη;

Περνάμε τώρα σε ένα επόμενο απόσπασμα από την *Αριάγνη*, στη σελίδα 241, που συσχετίζεται με το (Γ). Για τον Ρούμπυ (Ρίτσαρντς) ο κύβος ερρίφθη· παρά τις προειδοποιήσεις του Πήτερ «προτίμησε ν' ακούσει την καρδιά του» κι έγραψε κείμενο για την εφημερίδα των ελλήνων κομμουνιστών, τον *Μαχητή*, αποκαλύπτοντας πολιτικές δολοπλοκίες στις οποίες εμπλέκονταν οι Άγγλοι. Η προσπάθειά του δεν έφερε, ωστόσο, το αποτέλεσμα που ο ίδιος, σε μιαν έκρηξη ρομαντισμού, είχε ελπίσει. Καθώς η απελπισία και η αίσθηση της μηδαμινότητάς του, και της εν γένει μταιιότητας, τον κυριεύουν, μνημονεύει πάλι τον Καβάφη:

«Τι το όφελος. Τώρα όλα τελείωσαν. Το βρομερότερο πράγμα στον κόσμο, η πολιτική. Καλά να πάθει. Για να μη φυτρώνει εκεί που δεν τον σπέρνουνε. Μυρωδικά, όσο μπορείς πιο άφθονα μυρωδικά. Σοφότατο».

Ο στίχος του Καβάφη παραμένει μια κατά κάποιον τρόπο σταθερή αξία: ο Ρούμπυ, αντίθετα, έχει δρομολογηθεί στην οδό του μαρτυρίου του. Μόλις δυο σελίδες πιο κάτω (σ. 243), η μοίρα του θα συνδεθεί άρρηκτα πλέον με το «Ελ ντούνια χαλάς» («Ο κόσμος τελείωσε») του Αιγύπτιου Γιούνες και του μικρού γιου του, του Ναμπουλιόν. Σε παλαιότερο χρόνο, ο Γιούνες σώθηκε από τα αγγλικά πυρά στη διάρκεια μιας εξέγερσης, χάρη στο θάρρος της Αριάγνης. Σε μεταγενέστερο χρόνο ο Ναμπουλιόν θα δολοφονηθεί –με τους Άγγλους ηθικούς αυτουργούς–, ενώ ο Ρούμπυ θα επιλέξει την οδό του μαρτυρίου, αφήνοντας πίσω του ένα σημείωμα με την δανεισμένη από τον Γιούνες φράση: «Ελ ντούνια χαλάς»¹² [συσχετίζεται εδώ με το (B)].

τας του ενδιάμεσου και λαμπρή πρόδρομος του ριζοσπαστισμού που εισηγήθηκαν αργότερα τόσο η μετα-αποικιακή θεωρία όσο και τα κινήματα των ομοφυλόφιλων και οι σπουδές φύλου, ξεμπροστιάζει την υποκρισία της παραδοσιακής αριστερής ιδεολογίας. Λέει (η Αριάγνη), απατώντας στις αιτιάσεις του Σιμωνίδη:

«-Κακομοίρη, πάλι δεν κατάλαβες. Με ποιους θέτε να την κάνετε; [προφανώς εννοεί: την επανάσταση - δική μου παρατήρηση] Μόνοι σας; Κι αυτοί; Δε θένε να τον αλλάξουνε τον κόσμο; Και τον κύριο Ροβέρτο θα τον διώξετε; [ο Ρίτσαρντς έχει ήδη κακοποιηθεί από τη βρετανική στρατονομία για το ατόπημά του να στείλει κείμενο στην εφημερίδα των κομμουνιστών και έχει αρνηθεί να υποχωρήσει] Ρωτάτε πως κατάντησαν εκεί που τους βλέπετε; Ίσως αυτοί να τη θένε πιο πολύ από σας. Γιατί; Μα για να ξαναγίνουν άνθρωποι. Εσείς την έχετε την περηφάνια σας, είσαστε άνθρωπο».

Η γυναίκα, ο ομοφυλόφιλος, ο φελάχος και ο κομμουνιστικός οριενταλισμός

Και περνάμε στη σελίδα 277 [συσχετίζεται με (B), (Γ)]. Η Αριάγνη έχει εμπιστευθεί στον αιγύπτιο φελάχο Γιούνες αντικείμενα του παράνομου κομμουνιστικού μηχανισμού, που της ανέθεσε να του τα φυλάξει ο Σιμωνίδης. Ο τελευταίος, όταν πληροφορείται τα περί Γιούνες, αντιδρά παρόμοια όπως και με τον Ρούμπυ. Δεν εμπιστεύεται τον Αιγύπτιο, όπως δεν είχε εμπιστευθεί πριν τον ομοφυλόφιλο. Τώρα, ο (έλληνας, κομμουνιστής) Σιμωνίδης ελέγχεται και ως καθαρόαιμος φορέας οριενταλιστικών απόψεων, όπως προηγουμένως έχει ελεγχθεί ως φορέας τετριμμένων προκαταλήψεων εις βάρος του ομοφυλόφιλου.¹³ Η Αριάγνη, αντίστροφα, γνήσια εκπρόσωπος της υβριδικής ταυτότη-

Πραγματικά συγκλονιστικός, εδώ, ο τρόπος που ο Τσίρκας, δια στόματος Αριάγνης, συμπαρατάσσει σε μια και μόνη αποστροφή του λόγου του τους φελάχους και τον ομοφυλόφιλο (υπόρρητα δε και τον εαυτό της, την ελληνίδα γυναίκα της κατώτερης μικροαστικής τάξης) που, όπως επισημαίνει, έχουν ίσως *μεγαλύτερη ανάγκη* (η υπογράμμιση δική μου) την επανάσταση από τον κομμουνιστή Σιμωνίδη: για να κερδίσουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια που τους στερεί η ιμπεριαλιστική αποικιοκρατία, η αστική καταπίεση και ο κοινωνικός αποκλεισμός της ομοφυλοφιλίας. Ο Σιμωνίδης, ωστόσο, σπεύδει να της αντιτείνει (τσουβαλιάζοντας μαζί, κι αυτός, τον Αιγύπτιο και τον οξφορδιανό ομοφυλόφιλο): «-*Μα ένας Γιούνες, ένας Ρίτσαρντς έχουν αδυναμίες, δεν αντέχουν στον πειρασμό και στα βασανιστήρια*».

Η φράση αυτή του Σιμωνίδη ηχεί άκρως ειρωνική στα αυτιά του αναγνώστη που γνωρίζει ήδη πως ο Ρίτσαρντ δεν έχει «σπάσει», παρά τον βασανισμό του. Η Αριάγνη οδηγεί, με τη σειρά της, την κόντρα στα άκρα: «-Κι αντέχετε εσείς; Αντέχετε ώσπου να λυγίσετε. Κι ύστερα, πού σε είδα, πού με είδες. Άντρες... Δε λέω, κάπου πρέπει να υπάρχουν σωστοί, ακέριοι· θα 'ταν μεγάλο πένθος αν μου λέγανε πως δεν βρίσκονται πουθενά. Μα θέλω να τους βλέπω να βαστούν όχι μια μέρα, όχι ένα μήνα, μα είκοσι τρία χρόνια, σαν τον Γιούνες».

Εδώ το δράμα κορυφώνεται καθώς ο μεν αναγνώστης γνωρίζει πως ο Ρίτσαρντ δεν έχει σπάσει, παρά τον βασανισμό και τις απειλές, η δε Αριάγνη παρουσιάζει σαν μοναδικό δείγμα αληθινού άντρα τον φελάχο Γιούνες. «Ο» άντρας είναι κατά τη γνώμη της όποιος εμφανίζει το –μάλλον ως γυναικείο θεωρούμενο στον μάτσο ανδροκρατούμενο πολιτισμό μας– στοιχείο της σιωπηλής, σχεδόν αυτοκαταστροφικής, υπομονής. Χρειάζονται άραγε σχόλια; Λίγο πιο κάτω (σ. 280) το στερνοπαίδι της Αριάγνης, ο Νίκος, που φαίνεται να βαδίζει περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον στα δικά της βήματα, και που εμφανίζει ίσως και στοιχεία βιωματικής ταύτισης με τον συγγραφέα, μεγαλώνοντας στην καίρινη γειτονιά και παίζοντας καθημερινά με τα παιδιά των φελάχων, αναλαμβάνει ξεκάθαρα τον ρόλο του ενδιάμεσου. Στον καυγά ανάμεσα στα ελληνόπουλα και τα αραπάκια, η στάση του Νίκου συνοψίζεται στο: «Μπήκα στη μέση, μάνα, και τους έλεγα να σταματήσουν. Τι να έκανα;» [συσχετίζεται με το (B)].

Θα αναρωτιέται ο αναγνώστης γιατί να συνδέσουμε τούτη την «ενδιαμεσότητα» που προτείνει ο Τσίρκας για την ελληνική διασπορική ταυτότητα των Αιγυπτιωτών με τη μετα-αποικιακή θεωρία και όχι, π.χ., με περισσότερο σύγχρονες σε εκείνον αντιλήψεις, που θα αρκούσαν στην αναγνώριση των δικαιωμάτων των λαών για αυτοδιάθεση, απελευθέρωση από τον αποικιακό ζυγό κλπ. Δυο σημεία από το *Ο Καβάφης και η εποχή του* συνδυασμένα με μερικές σελίδες της *Αριάγνης* με ώθησαν να κλίνω υπέρ της πρώτης εκδοχής, της πρώιμης δηλαδή, προφητικής προσέγγισης εκ μέρους του Τσίρκας θεωριών περισσότερο σύγχρονων. Το πρώτο είναι η δυσανάλογα μεγάλη έκταση που αφιερώνει ο Τσίρκας στην αιγυπτιακή ιστορία στο κεφάλαιο με τίτλο «Ιστορική ενδοχώρα» (σ. 29-120) του βιβλίου *Ο Καβάφης και η εποχή του* και ο τρόπος που φωτίζει και φορτίζει εκεί τον αγώνα των Αιγυπτίων για ανεξαρτησία (είναι σαφώς φορτισμένος συναισθηματικά ο θαυμασμός του για τον Οράμπι) αλλά και οι συνεχείς μεταγενέστερες αναφορές του στο ίδιο θέμα και, εκ των υστέρων, στο κεφάλαιο αυτό, στο υπόλοιπο έργο.

Το δεύτερο είναι μια εκτενής σκηνή από την *Αριάγνη* (σ. 112-117). Διαδραματίζεται στο μεσημεριανό τραπέζι της οικογένειας Σαρίδη κι έχει ως κύριο θέμα την αφήγηση του πατέρα Σαρίδη για την κόντρα ανάμεσα σε Έλληνες

και Ιταλούς, που συνασπίστηκαν συνδικαλιστικά εναντίον των «ιθαγενών» με μήλον της έριδος τα εργασιακά δικαιώματα έναντι των δυτικοευρωπαίων αφεντικών. Διαβάζοντας κανείς τις απόψεις που διατυπώνει ο (χαρτοπαίκτης και έκφυλος) Διονύσης, ενώ τον σιγοντάρει ο επίσης έκφυλος γιος του Σταμάτης, έρχεται αντιμέτωπος με ένα φάσμα καθαρού οριενταλισμού, που δικαιολογεί απόλυτα το ενδιαφέρον που, σύμφωνα με μαρτυρίες που τέθηκαν υπόψη μου (Βουβούλα Σκούρα, Χάρης Βλαβιανός) έδειξε για την Τριλογία ο Έντουαρντ Σαϊντ. Ο αναγνώστης θα δει εκεί όλα τα στερεότυπα του Έλληνα απέναντι στον φελάχο, αλλά και την (πολιτισμική) διάκριση ανάμεσα σε τσιγαράδες και γκαρσόνια, που επιχειρεί ο Διονύσης: «Οι τσιγαράδες είναι, πώς να το πω, εργάτες, χέρια. Τ' αφεντικό δε σε ρωτάει αν είσαι ψηλός, κοντός, κακοσούσουμος, ξέρεις γλώσσες, έχεις τρόπους. Μετράει με τη χιλιάδα και σε πληρώνει. Ενώ το γκαρσόνι είναι άλλο πράμα. Πληρώνει πρόσωπο, με καταλαβαίνεις;». Με βάση αυτό το σκεπτικό του Διονύση, δικαιολογείται μεν ο κοινός αγώνας Ελλήνων και «ιθαγενών» τσιγαράδων, που κέρδισαν την απεργία το 1899 και τους αγώνες του 1911 (έτος γεννήσεως του Τσίρκας) αλλά όχι και η μεταφορά του μοντέλου αυτού στα γκαρσόνια. Εκεί, στο συνδικάτο των γκαρσονιών, ο Διονύσης και οι συν αυτό κατέβηκαν σε απεργία με τον ακριβώς αντίθετο στόχο, να μη μοιραστούν δηλαδή δουλειά και δικαιώματα με τους φελάχους. Ο πειρασμός να αναφέρουμε και την ειρωνική φράση του Σταμάτη «[σ]τα 1911 δεν είχα ακόμα γεννηθεί», είναι μεγάλος, καθώς το 1911 είναι όχι μόνο το έτος γεννήσεως του ίδιου του Τσίρκας αλλά και το έτος-«σύνορο» της καθαφικής μελέτης: «Στα 1911 ο Αντώνιος αποχαιρετά την Αλεξάντρεια (κοτ'). Τα έργα του άποτυχαν, τα σχέδια της ζωής του βγήκαν όλα πλάνες. Ο Καβάφης αναπλωρίζει... Και κλείνει ανακωχή με τους κακούς ανθρώπους».¹⁴ Ο Τσίρκας κλείνει το μάτι στον παλιό, τον επαναστατημένο Καβάφη, που στην πορεία συμβιβάστηκε, και βάζει τον δικό του ήρωα, τον καθαφικό Ρούμπυ, να οδηγήσει την σύγκρουση στα άκρα.

Ξανά, λοιπόν, στον Ρούμπυ και στο ντουέτο Ρούμπυ-Αριάγνης, στη σελίδα 309: ο Ρούμπυ, κληνής επί σειρά ημερών μετά την κακοποίησή του από τους συμπατριώτες του, δέχεται απογευματινές επισκέψεις από την Αριάγνη. [Συσχετίζεται με το (Γ)]: «*Ο Ρούμπυ την υποψιαζόταν πως μ' αυτές τις αμίλητες βίζιτες γύρευε να του ξαναστυλώσει την αξιοπρέπεια. Όταν ήταν να φύγει, τραβούσε την καρτέκλα στη θέση της, έκανε τάχα πως ισιώνει την κουβέρτα στα πόδια του κρεβατιού κι έκλεινε πίσω της μαλακά την πόρτα λέγοντας: "Καληνύχτα κύριε Ροβέρτε". Ερχόταν μόνο για κείνο το "κύριε". Κι ο Ρούμπυ θυμόταν ένα γράμμα του Όσκαρ Ουάιλντ: "Ανθρωποι πήγαν στον Παράδεισο για λιγότερο από τόσο". Τότε που τον φέραν απ' τη φυλακή στο Δικαστήριο των Πτωχέσεων, ανάμεσα σε δυο πολισμένους. Ο Ρόμπερτ Ρος περίμενε στο μακρύ και*

σκυθρωπό διάδρομο, για να βγάλει σοβαρά το καπέλο του, καθώς περνούσε ο Ουάιλντ με τις χειροπέδες, σκύβοντας το κεφάλι».

Φυσικά, ο αναγνώστης διακρίνει αμέσως την επαφή με τον Καβάφη, και μέσω του Ουάιλντ αυτή τη φορά. Ήδη αναφέραμε πιο πάνω το παράθεμα που συσχετίζει τις σπουδές στην Οξφόρδη και το Κέμπριτζ με την ομοφυλοφιλία. Εδώ όμως θα το συσχετίσουμε με άλλο παράθεμα, σε διπλανή σελίδα του *Ο Καβάφης και η Εποχή του*: στη σελίδα 291, ο Τσίρκας πολιτικοποιεί ευθέως την ομοφυλοφιλία και την υποκριτική καταδίκη της από τον περίγυρο (κριτικοί και βιογράφοι του Καβάφη) συσχετίζοντάς την με την υποκρισία των Βρετανών στην περίπτωση της καταδίκης του Ουάιλντ («Ουάιλντ» στην *Αριάγνη*, «Ουάιλντ» στο *Ο Καβάφης και η εποχή του*): «όταν διαβάζω ορισμένους κριτικούς και βιογράφους του Καβάφη και βλέπω πόσο περίτρομα αποδοκιμάζουν και πόσο δραματοποιούν τη διαστροφή του, δυσκολεύομαι να πιστέψω πως πρόκειται για φυσική αντίδραση αγνών και αφελών ανθρώπων του γραφείου. Είναι αλήθεια πως όλοι τους έζησαν λίγο πολύ τον ψυχικό κλονισμό που προκάλεσε στα χρόνια της νεότητάς τους το σκάνδαλο του Ουάιλντ· πως τα προβλήματα του σεξουαλικά ανώμαλου σε σχέση με τον κοινωνικό του περίγυρο τα ζήτησαν περισσότερο μέσα από το πολύτομο μυθιστόρημα του Μαρσέλ Προυστ παρά από άμεσές τους παρατηρήσεις της ζωής. Η οπτική τους είναι βαθιά επηρεασμένη από τα βιβλία κι ολότελα “φιλολογική” σε μερικές περιπτώσεις. Άλλη ωστόσο ήταν η πραγματικότητα που ζούσαν οι ίδιοι οι ομοφυλόφιλοι, φυσικά κι ο Καβάφης. Ένα παράδειγμα: Η ιερή αγανάκτηση της βρετανικής αστικής τάξης που σύντριψε τον Ουάιλντ, δεν προερχόταν απ’ αυτό τούτο το γεγονός της διαστροφής, αφού η ομοφυλοφιλία ήταν και είναι πολύ διαδομένη κι ανεκτή στην Αγγλία· προκλήθηκε από τον Ουάιλντ γιατί, αντί να δραπετεύσει όπως του υπόδειχναν και τον ευκόλυναν όλες οι Εξουσίες, αυτός τόλμησε να σταθεί μπρος στο δικαστήριο για ν’ αποσπάσει μian απόφαση που θα νομιμοποιούσε την υπάρχουσα κατάσταση».

Ο Τσίρκας συντάσσεται, στο πρόσωπο του Ουάιλντ, με τον αγώνα των ομοφυλόφιλων για αποδοχή, ισότητα, αξιοπρέπεια, ελευθερία. Δεν υπάρχει φανερή συνάφεια με την καβαφική υπόθεση, μολονότι το εν λόγω παράθεμα βρίσκεται στην καβαφική μελέτη, υπηρετώντας ήσσονα στόχο: το ξεμπρόστιασμα της υποκρισίας της βρετανικής αριστοκρατίας - της ίδιας που εκμεταλλεύεται και καταπιέζει την Αίγυπτο, αλλά και των συμμάχων της από την ελληνική αστική τάξη που, αργότερα, θα συμμετάσχει στα πρώιμα στάδια του Εμφυλίου, όπως εκδηλώνονται στη Μέση Ανατολή, και κατόπιν στον ίδιο τον Εμφύλιο. Μεταβαίνοντας στο αντίστοιχο χωρίο της *Αριάγνης*, που μόλις πιο πάνω παραθέσαμε, βλέπουμε την Αριάγνη σε ρόλο Ρόμπερτ Ρος, μόνο που εδώ ο Ρούμπυ δίνει άλλον

αγώνα. Ο ομοφυλόφιλος δεν δίνει τη μάχη υπέρ των δικών του δικαιωμάτων αλλά συντάσσεται, όπως είπαμε, με τους *ιθαγενείς* (βλ. *Αριάγνη*, σ. 310 και στο παρόν σημείωμα, αμέσως πιο κάτω) και με τους έλληνες κομμουνιστές. Μην ξεχνάμε όμως ότι ανάλογη στάση έχει διαγνώσει ο Τσίρκας στον «δικό του» Καβάφη, που μας τον παρουσιάζει πολιτικό, συγκρουόμενο με συγκεκριμένη, αγγλόφιλη εκδοχή του παροικιακού αστισμού. Εδώ τα υπόγεια ρεύματα του Τσίρκα της Τριλογίας και του κατά Τσίρκα Καβάφη συναντιούνται πέρα από κάθε αμφιβολία στο πρόσωπο του Ρούμπυ. Το πλέγμα του μυθιστορηματος και του στοχασμού σπάνια θα το συναντήσουμε τόσο γερά και τόσο πυκνά πλεγμένο με τη βιωμένη πραγματικότητα και την ιστορία. Είναι, νομίζω, μια από τις μεγάλες στιγμές της λογοτεχνίας τούτη η επίσκεψη της Αριάγνης στον Ρούμπυ –και τη χρωστάμε στην ενασχόληση του Τσίρκα με τον Καβάφη.

Ο Ιουλιανός και ο απανταχού φελάχος

Το σημείωμα θα μπορούσε και να σταματά εδώ, αφού φάνηκε ήδη σε γενικές γραμμές αυτό που επιχειρήσα να δείξω ως αλληλεπίδραση ανάμεσα στον Καβάφη (όπως τον γνώρισε και τον μελέτησε ο Τσίρκας) και στην Τριλογία. Θα ήταν όμως κρίμα. Γιατί και στις τελευταίες 50 σελίδες της *Αριάγνης* υπάρχει μικρός αλλά ολοκάθαρος καταϊγισμός από αναφορές και συσχετίσεις με τον Καβάφη. Θα ήταν κρίμα να κρύψουμε από τον αναγνώστη αυτή τη βροχή των παράξενων αστεριών που μόνο εκεί, στην Ανατολική Μεσόγειο, έγινε ορατή καθώς οι σελίδες του Καβάφη κι οι σελίδες του Τσίρκα ξεφυλλίστηκαν και μπερδεύτηκαν αζεχώριστα.

Στη σελίδα 310 της *Αριάγνης* [συσχετίζεται με (Α), (Β) και (Γ)], ο Ρούμπυ παραλληλίζεται, νομίζω, ξανά με τον Ουάιλντ. Άπαξ και αποφασίζει να απαρνηθεί την τάξη του, ο εναντίον του διωγμός καθίσταται αδυσώπητος: «*Η ελευθερία της συνείδησης, του λόγου, όλα καλά και άγια· ήτανε ταμπού, όσο έμμενες από τούτη τη μεριά, με το καθεστώς των Κυρίων. Ο Ρούμπυ τα πρόδωσε, γράφοντας στο Μαχητή περνούσε πια στους “ιθαγενείς”.* Αυτό ήταν το έγκλημά του, το ασυγχώρητο». Βρισκόμαστε, περισσότερο από ό,τι σε οποιοδήποτε άλλο σημείο της Τριλογίας, κοντά στην προβληματική της μετα-αποικιακής θεωρίας. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι ο Τσίρκας συγχέει, προφανώς σκόπιμα, την ελληνική κομμουνιστική εφημερίδα *Μαχητής* με τους «ιθαγενείς», δηλαδή τους Έλληνες με τους φελάχους. Έλληνες κομμουνιστές και φελάχοι γίνονται έτσι ένα, αλλά το βάρος πέφτει σαφώς στην ιδιότητα του «ιθαγενή». Ο Ρούμπυ καταδικάζεται από τους «Κυρίους», λέξη που παραπέμπει στους αποικιοκράτες-δουλοκτύτες, επειδή έχει προσχωρήσει στους «ιθαγενείς». Στην πραγματικότητα, έχουμε έναν άγγλο αστό που προδίδει την τάξη του, γράφοντας στο έντυπο των ελλήνων κομμουνιστών: προδίδει,

όμως, όχι επειδή οι αντίπαλοι είναι κομμουνιστές, αλλά επειδή είναι «ιθαγενείς». Ο Τσίρκας περνά πονηρά από το ένα δίπολο (άγγλοι αστοί-έλληνες κομμουνιστές) στο άλλο, με τη χρήση των λέξεων «Κύριοι» (με κεφαλαίο «Κ») και «ιθαγενείς». Αλλά δεν είναι ούτε η πρώτη ούτε η μοναδική φορά που το εμφανές, το πρώτο πλάνο του σκηνικού των *Ακυβέρνητων Πολιτειών* κρύβει από πίσω κάτι άλλο, πιο πολύτιμο, πιο εκρηκτικό, πιο δύσκολο: με αυτό ακριβώς, το αντιφατικό και το γριφώδες, ο Τσίρκας εκτινάσσεται στο μέλλον, στην καρδιά του σήμερα. Όποιος είναι εναντίον μας είναι φελάχος, άγριος, ιθαγενής: αυτή μοιάζει να είναι η αμετάκλητη απόφαση των άγγλων ιμπεριαλιστών του 1943. Η αντιφατικότητα και η ανακολουθία του επιχειρήματος μοιάζει βγαλμένη απευθείας από τις σελίδες της σύγχρονης κριτικής στην μετα-αποικιακή συνθήκη εντός και εκτός των ορίων του δυτικού κόσμου. Ο απανταχού αντιφρονών είναι –και τώρα– ιθαγενής, φελάχος.

Το πώς οι στίχοι των ελισοτικών Κουαρτέτων (σ. 312-314) συνοδεύουν την πορεία της απελπισμένης σκέψης του Ρούμπυ λίγο πριν την απόφαση της ύστατης θυσίας ανήκει σε άλλα συμφραζόμενα, και θα άξιζε τον κόπο να εξεταστεί χωριστά. Ο Τσίρκας προχωρά κι αυτός στην πιο τολμηρή του σκέψη, καθώς ο Ρούμπυ μελαγχολεί που δεν θα ξαναδεί τον Σιμωνίδη. Γρήγορα ωστόσο τον απορρίπτει, προχωρώντας σε κάτι που θα υπέθετε κανείς βάσιμα ότι βρίσκεται στην καρδιά της μεταμοντέρνας συνθήκης και των αντιθέσεων που εκεί μονάχα μπόρεσαν να αναδειχθούν και να αναπνεύσουν ελεύθερα. Διαβάζουμε τον εσωτερικό μονόλογο του Ρούμπυ [*Αριάγνη*, σ. 313, συσχετίζοντας με (Α), (Β), (Γ)]: «Ο Μάνος [=ο έλληνας κομμουνιστής Σιμωνίδης] και ο Πήτερ [=ο άγγλος ιντελιτενσερβίτης] είχαν κοινό τούτο το βασικό: το Καθεστώς το δέχονταν. Τι σημασία έχει αν το πολεμάς, αν το υπερασπίζεσαι ή αν σκίζεσαι, γιατί θα ήθελες το πρώτο και κάνεις το δεύτερο; Έτσι κι αλλιώς περιστρέφεσαι μέσα στον κολασμένο κύκλο του» [η υπογράμμιση δική μου].

Έγινε, λοιπόν, το κρίσιμο βήμα: ο Τσίρκας αναγνωρίζει στον ομοφυλόφιλο, όπως και στη γυναίκα (*Αριάγνη*), όπως και στους «ιθαγενείς» μια ριζοσπαστικότητα που λείπει εξ ορισμού από τους κομμουνιστές. Ο συγγραφέας κλείνει μέσα σε μια αεροστεγή πολιτισμική σφαίρα τις δυο εμπόλεμες πλευρές της μαρξιστικής ανάλυσης, παίρνει διακριτικά το βαλιτσάκι του και αποχωρεί μαζί με τους άλλους, τους διαφορετικούς, τους κολασμένους, τους αληθινά απόκληρους αυτής της γης. Πόσο πιο σημερινός και οικουμενικός μπορεί να είναι ένας συγγραφέας (Τσίρκας); Όσο πιο σημερινός και οικουμενικός αποδεικνύεται ένας ποιητής (Καβάφης). Για όποιον αμφιβάλλει ως προς το πόσο γενικευτικά και θεωρητικά εννοούσε αυτή τη «μεταμοντέρνα» στροφή του ο κατά τα άλλα μοντερνιστής Τσίρκας, προτείνω να αναγνωσθεί, λίγες σελίδες πιο κάτω (316) η ακόλουθη φράση του (εσωτερικού, πάντα) μονόλογου

του Ρούμπυ: «Κάθε απόπειρα εξόδου από τη σφαίρα της καθαρής σκέψης στιγματίζεται: ρομαντισμός. Το αλεξικέραυνο τους: η αγκλίτσα τους. Αλλού τα πρόβατα κι αλλού τα ερίφια. Σκέψη και δράση». Αλλά αυτό, βέβαια, θα μπορούσε να οδηγήσει σε (άλλη μια) εντελώς διαφορετική συζήτηση. Είπαμε: μεγάλο μυθιστόρημα, πλουσιότατο το πλέγμα, δυναμικό το υπόστρωμα.

Έχουμε φτάσει πια σχεδόν στο τέλος της *Αριάγνης*. Θα ακολουθήσει ο τραγικός θάνατος-δολοφονία (με βρετανική αυτοουργία) του μικρού Αιγύπτιου, του Ναμπουλιόν. Λίγο πριν από αυτό το τέλος, ωστόσο, ο Σιμωνίδης ανακαλεί, μονάχος πλέον, μπροστά στην έρημο της Συρίας (στην έρημο πρόκειται να αφήσει αργότερα την τελευταία του πνοή ο Ρούμπυ), ευθέως, τον Καβάφη. Μαζί του ανακαλεί και τον Ιουλιανό, αφού το ποίημα που μνημονεύει είναι το *Εις τα περίχωρα της Αντιοχείας*, στη σελίδα 324 [συσχετίζεται εδώ με το (Β)]. Πρόκειται για ένα από τα τελευταία ποιήματα, που ο ποιητής ολοκληρώνει το έτος του θανάτου του (*Ακριβώς πριν από δέκα χρόνια*, σκέφτεται ο Σιμωνίδης – χρόνος του μυθιστορήματος είναι, ξαναθυμίζουμε, το 1943). Όπως παρατηρεί η Χρύσα Προκοπάκη στα σχόλια της *Αριάγνης* «Η άποψη του Τσίρκα για το παραπάνω αμφίσημο ποίημα, και γενικότερα, είναι ότι η συμπάθεια του Καβάφη «έγερνε» προς τον Ιουλιανό, σατιρίζοντας τη ματαιοδοξία των άλλων.» Το «έγερνε» είναι παρμένο από τον εσωτερικό μονόλογο του Σιμωνίδη, τη συνομιλία του με το ποίημα (πάντα στη σ. 324 της *Αριάγνης*): «Πόσο έξυπνα είχε αντιπαραθέσει ο ποιητής τα ονόματα, το αρμονικό και το βάνουσο, για να υποδείξει προς τα πού έγερνε η συμπάθειά του! Ακριβώς πριν δέκα χρόνια. Και τι κατακλυσμός από τότε... Από το θάνατο του Καβάφη κι εδώ άρχισε άλλος αιώνας. Στην κορυφή του δικού του, έμπαινε το κυνηγητό της ατομικής ευτυχίας με όλα τα μέσα. Στην κορυφή του δικού μας, μπήκε η ευθύνη, να μην αφήνεις πίσω σου εκκρεμότητες».

Μιας λοιπόν και η συμπάθεια του ποιητή «έγερνε» προς τον Ιουλιανό, δύσκολο να μη συσχετίσουμε τούτη τη σκηνή με όσα μας λέει ο Τσίρκας στο κεφάλαιό του με τίτλο, ακριβώς, «Ιουλιανός ο Παραβάτης».¹⁵ Πριν φτάσουμε στη σελίδα 311, όπου ρητά ο Τσίρκας «διαβάζει» το συγκεκριμένο ποίημα ως γραμμένο υπέρ Ιουλιανού, αξίζει τον κόπο να συγκρατήσουμε μια φράση του για την Αντιόχεια (συζητώντας αυτή τη φορά ένα κατά πολύ νεώτερο ποίημα, με τίτλο «Μνήμη»):¹⁶ «Οι λόγιες πηγές του Μνήμη θα μας μάθουν πως, από τα 1896, αναζητώντας ο Καβάφης τα πλαίσια μιας Παρακμής για να κινηθεί μέσα τους τα πρόσωπά του, στάθηκε για λίγο στο Βυζάντιο του 350 μ.Χ. ενώ, ταυτόχρονα, έρχινε κι ένα σημαντήρα στην Αντιόχεια. Θα ξαναγυρίσει σ' αυτή στα 1909 με το Ούτος εκείνος και πιο πολύ στα 1911 με Τα επικίνδυνα, όταν πείσθηκε πως εκεί βρισκόταν η πατρίδα του, πως αυτό το κλίμα της «ελευθερίας ηθών» ταίριαζε στη νέα όψη της ποίησης που

είχε βαλθεί να λατρεύει. «Πατρίδα», λοιπόν, του Καβάφη είναι, κατά τον Τσίρκα, η Αντιόχεια, την οποία ανακαλεί στη μνήμη του, μέσω του Καβάφη, ο Σιμωνίδης, μπροστά στην συριακή έρημο, όχι για άλλο λόγο μα χάρη στα ελεύθερα ήθη της. Πιο κάτω (και μ' αφορμή το ίδιο ποίημα που ανακαλεί ο Σιμωνίδης στην Αριάγνη!), ο Τσίρκας θα πολιτικοποιήσει το *Εις τα περίχωρα της Αντιοχείας* για τους δικούς του σκοπούς:¹⁷ «*Η αντίθεση χριστιανών και Ιουλιανού δίνεται μ' ένα τρόπο γκροτέσκο, σαν ένας πολιτικός καυγός, μ' όλη την έξαψη των κομματικών παθών και τις συνέπειές τους*» (κι αμέσως παραθέτει τους στίχους: «*Έσκασε ο Ιουλιανός και διέδωσε...*»).

Φαίνεται καθαρά, αν διαβάσει κανείς παρακάτω, πως ο Τσίρκας διατήρησε ανοιχτούς λογαριασμούς με αυτό το ποίημα. Ίσως γι' αυτό νιώθει την ανάγκη να το επαναφέρει στην Αριάγνη, που έπεται βέβαια χρονικά της καβαφικής μελέτης του. Δικαιούμαστε, υπό το φως όσων προαναφέρθηκαν, να υποθέσουμε ότι το επαναφέρει ως πολιτικό ποίημα, και μάλιστα πολυδιάστατο: «γέροντας», ο ίδιος ο Τσίρκας πλέον, προς την πλευρά του Ιουλιανού, το αμφίσημο –όπως πολύ προσεχτικά το χαρακτηρίζει η Προκοπάκη–, ποίημα θέλει να αντιπαρατεθεί με τους κομματικούς του αντιπάλους της κομμουνιστικής ορθοδοξίας, γνωστής και για την ιεροεξεταστική-υποκριτική προσέγγιση των πολιτισμικών ζητημάτων, του θέματος της ερωτικής προτίμησης κλπ. αλλά και για την τόσο χαρακτηριστική ξύλινη γλώσσα τους (γλώσσα του Ανθρωπάκι). Λέει ο Τσίρκας (στο *Ο Καβάφης και η εποχή του*), ερμηνεύοντας τον Καβάφη και φωτίζοντας τον Ιουλιανό του: «*Αν σαρκάζεται κάποιος, αυτός είναι ο καλογερίστικος φανατισμός κι η δεισιδαιμονία. Η χυδαία γλώσσα των χριστιανών, το σπασμωδικό και το λαχανιασμένο της ομιλίας τους, τ' ολοφάνερο γεγονός πως παρ' όλες τις βρισιές τους στο βάθος δεν έπαψαν να πιστεύουν στην ύπαρξη των «ψευτοθεών», είναι θελημένες υπερβολές μεγάλου τεχνίτη, είναι charges χιουμοριστή πεζογράφου*». Ο γνωστός συμπάρος του Τσίρκα, με τα πολλά τρυγόνια· κι ο ίδιος ο Τσίρκας φέρνοντας ταχυδακτυλουργικά τον Καβάφη σαν διάφανο φίλτρο πάνω στον εαυτό του, τότε με την Αριάγνη, τότε με τον Ρούμπυ, τότε με τον Σιμωνίδη.

Κι εδώ, επίσης, θα μπορούσαμε να σταματήσουμε· όμως και πάλι ο Τσίρκας δεν μας αφήνει. Ας θυμάται εδώ, ο αναγνώστης, ότι το περί Ιουλιανού υποκεφάλαιο βρίσκεται ενταγμένο στο κεφάλαιο με τίτλο «*Φυγή στις νύχτες της Ιωνίας*», όπου ανήκει κυρίως η πραγμάτευση του ερωτικού ζητήματος στον Καβάφη. Το κεφάλαιο αυτό, λοιπόν, για τον Ιουλιανό κλείνει με το ποίημα «*Τα επικίνδυνα*». Εδώ ο πρωταγωνιστής του ποιήματος, ο Μυρτίας ο Σύρος, *εν μέρει εθνικός, κ' εν μέρει χριστιανίζων*, χαρακτηρίζεται από τον Τσίρκα χωρίς περιστροφές ως *σωσίας του Ιουλιανού* (σ. 312). Κι ύστερα, όχι πλέον ρητά πλην σαφέστατα, κάτω από το διάφανο φίλτρο του Μυρτία-Ιουλιανού

υπεισέρχεται ο ίδιος ο Καβάφης, Αντιοχέας κατ' επιλογή. Ο Τσίρκας το λέει ως εξής: «*Έτσι Τα επικίνδυνα σηματοδύουν ένα στάδιο της πορείας του Καβάφη [η υπογράμμιση δική μου] προς το συμβιβασμό και τον εκλεκτικισμό. Είναι η περίοδος της υποτιθέμενης “λογικής διακυβέρνησης” των παθών. Ο Μυρτίας δίνει το σώμα του στις ηδονές αλλά διατηρεί το δικαίωμα, δυναμωμένος όπως είναι με θεωρία και μελέτη, να ξαναβρίσκει, στις κρίσιμες στιγμές, το πνεύμα του σαν πριν ασκητικό. Φυσικά, αυταπατάται. Μα ούτε αυτός, ούτε ο ίδιος ο Καβάφης [η υπογράμμιση δική μου] το ξέρει. Βρίσκονται ακόμη κάπως κοντά στα οξυγονούχα πεδία του Θερμοπούλες*». Δεν είναι άραγε αυτός ο Ρούμπυ, «*ένα μίγμα τολμηρού ερωτισμού και πνευματικής πειθαρχίας*», όπως τον είδαμε πιο πάνω, στο παρόν σημείωμα; Πόσο μακριά θα ήμασταν άραγε από τον ίδιο τον Τσίρκα, οι μυθιστορηματικοί στοχαστικοί πρωταγωνιστές του οποίου, κυρίως εκείνοι της *Λέσχης*, έχουν να αντιπαλέψουν μέσα τους τη ροπή προς τη σωματική ηδονή; Ίσως, λοιπόν, δεν είναι μόνο «*κη ματαιοδοξία των άλλων*» που σατιρίζει ο Τσίρκας εδώ, στο τέλος της *Αριάγνης*, ανασαίνοντας τους χρησμούς του αέρα που έρχεται από την έρημο. Ίσως είναι και η (δογματική, προκρούστεια) ορθοδοξία τους, ίσως είναι η ψευδο-πουριτανική αντι-ερωτική τους αποστείρωση. Δεν λέω πως πρόκειται για ευθεία αναλογία όπως το *Ο Μυρτίας είναι ο σωσίας του Ιουλιανού (Ο Καβάφης και η εποχή του)*. Λέω μονάχα πως ο Τσίρκας φορά με μεγάλη ευχαρίστηση τον Καβάφη, τον πολιτικό, ελληνικό, ιστορικό και τον ερωτικό, ως (λόγια μαζί και σέξι) οξφορδιανή γραβάτα στον (κομμουνιστικό και αντρικό) λαιμό του. Τόσο μόνο.

Μια εκκρεμότητα νομίζουμε πως παραμένει, γύρω από τον Ιουλιανό [συσχετίζεται με το (B)]. Η Προκοπάκη, θα το επαναλάβουμε για ακόμα μια φορά, δεν χαρακτηρίζει τυχαία «αμφίσημο» το ποίημα. Κάτι μέσα μου αναδεύτηκε καθώς, μια σελίδα πιο κάτω από την ανάκληση του «*Εις τα περίχωρα της Αντιοχείας*», με κείνο τον αέρα που φυσούσε στο πρόσωπο του Σιμωνίδη («*Ήταν ένας αέρας πολύ αργός, μια πνοή περίπου, ασώματη, άνετη και ίση, μήτε ζεστή, μήτε κρύα. Ο αέρας της ερήμου*») ήρθε η ιστορία του Καλλίνικου Παπακαλλινίκου, του κρυπτοχριστιανού Αβδουλμετζήτ να ζευγαρώσει παράξενα με την Αντιόχεια, τον Ιουλιανό και τον Καβάφη. Αυτή η αφήγηση, που φαινομενικά τουλάχιστον παραμένει μετέωρη μέσα στην υπόλοιπη πλοκή της Τριλογίας (ο Αβδουλμετζήτ, ωστόσο, δεν είναι τυχαίος «παίκτης» αφού θα παραμείνει εφεξής δραστήριος, μέχρι και τον Επίλογο, στη συνάντηση της Άνω Πόλης!)¹⁸ θίγει, εξίσου αμφίσημα, το ζήτημα της καταγωγής. Ίσως όχι της καταγωγής με τη στενή έννοια, ίσως όχι απαραίτητα του Καβάφη ειδικά, αλλά πάντως της συγκρουσιακής αυτής πολιτισμικής φύτρας από την οποία εύκολα φαντάζεται κανείς να ξεπηδά η ελληνικότητα.

«Πατρίδα», θυμίζουμε, του Καβάφη, γλωσσική και πολιτισμική, είναι, κατά τον Τσίρκα, η Αντιόχεια. Αλλά και «καλλίνικος» ο Βαβύλας στο αμφίσημο ποίημα! («Ένας από τους εκεί ενταφιασμένους/ ήταν ο θαυμαστός, της εκκλησίας μας δόξα,/ ο άγιος, ο καλλίνικος μάρτυς Βαβύλας»). Και να τον τώρα, τον Αβδουλμετζήτ, δηλαδή τον Καλλίνικο Παπακαλλινίκου –που κι αυτόν στην αρχή με καχυποψία τον βλέπει ο κομμουνιστής Σιμωνίδης (σ. 327: «Πού με πήγαινε αυτός ο παραμυθάς;»). Και γιατί άραγε τόση η χαρά του Τσίρκα για την ανακάλυψη του δεύτερου ανέκδοτου ποιήματος, που είναι το «Ο Ιουλιανός εν τοις Μυστηρίοις» (βλέπε «Πρόλογο στη δεύτερη έκδοση» στο *Ο Καβάφης και η εποχή του*); Προς τι η τόση επιμονή στον Ιουλιανό, ώστε ο Τσίρκας στον πρόλογο αυτό να σπεύδει να υπενθυμίσει (σχεδόν θριαμβευτικά!) τη δική του προηγούμενη φράση, από το ίδιο έργο («Από το 1896, το ιστορικό πρόσωπο του Ιουλιανού τριγυρίζει σα φάντασμα έξω από τα τείχη της καθαφικής πολιτείας») με αφορμή την ανακάλυψη τού ως τότε αδημοσίετου ποιήματος που προαναφέραμε; Και πόσο όλα αυτά συσχετίζονται με την πιθανολόγηση μιας αρμενοϊρανικής καταγωγής του Καβάφη, που ο Μαλάνος την υποστηρίζει και ο Τσίρκας δεν την αρνείται;¹⁹ Εξακολουθεί, οπωσδήποτε, να με «ιντριγκάρει» και η τοποθέτηση του υποκεφαλαίου για τον Ιουλιανό, στο κεφάλαιο «Φυγή στις νύχτες της Ιωνίας».

Θέλω να πω με όλα αυτά, αναλογιζόμενη ξανά υπό νέο φως τον χαρακτηρισμό των Ελλήνων ως «ιθαγενών» (βλ.

πιο πάνω), καθώς η γύρω από τον Ρούμπυ τραγωδία κορυφώνεται, ότι πολλαπλασιάζονται εντυπωσιακά οι υπογειες συνδέσεις ανάμεσα στους δύο συγγραφείς.²⁰ Ενισχύεται, παράλληλα, η πεποίθησή μου ότι μέσα και στους δυο τους, στο έργο, στη βιογραφία και στο χαρμάνι που συνθέτουν ζωές και έργο, ιδωμένο μέσα από τις νέες επιγνώσεις του καιρού μας, θα μπορούσε να αναζητηθεί υλικό κατασκευής ταυτοτήτων περισσότερο σύνθετων και ανθεκτικών στο κλίμα της περιοχής μας και του καιρού μας. Ίσως το δίδυμο Καβάφη-Τσίρκα να είναι ένα άριστο παράδειγμα ελληνικότητας που δεν νοείται με όρους φυλετικούς αλλά αμιγώς πολιτισμικούς και που μπορεί, μάλιστα, να προταθεί ως διαμεσολαβητική, συμφιλιοτική ποιότητα ανάμεσα σε αντιμαχόμενους, εχθρικούς κόσμους. «Κανονικά», αυτά θα έπρεπε να είναι τα ευκόλως εννοούμενα που παραλείπονται.

Ζούμε, ωστόσο, τώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, στην Ελλάδα της κρίσης, την ξενόφοβη και ρατσιστική. Ζούμε επίσης στον Ευρωπαϊκό Νότο, που γίνεται αντικείμενο ρατσιστικής χλεύης και περιφρόνησης από τους Βόρειους εταίρους. Κι όλα αυτά, ενώ στη γειτονιά μας η Αίγυπτος και η Συρία φλέγονται. Η Ιερουσαλήμ αιμορραγεί, η Αλεξάνδρεια και το Κάιρο είναι ίσως περισσότερο ακυβέρνητες παρά ποτέ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Από το ποίημα του Καβάφη «Στα 200 π.Χ.»: «*Με τες εκτεταμένες επικράτειες,/ με την ποικίλη δράσι των στοχαστικών προσαρμογών./ Και την Κοινήν Ελληνική Λαλιά/ ως μέσα στην Βακτριανή την πήγαμεν, ως τους Ινδούς./ Για Λακεδαιμονίους να μιλούμε τώρα!*».
- 2 Βλ. πιο κάτω.
- 3 Στρατής Τσίρκας, *Ο πολιτικός Καβάφης*, Κέδρος, Αθήνα 1984 (5η έκδ.), σ. 93.
- 4 Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Κέδρος, Αθήνα 1987 (8η έκδ.), σ. 14-15.
- 5 *Αυτ.*, σ. 342.
- 6 Πρβλ. επίσης, *αυτ.*, σ. 335, για το *τζεχάντ*, και σ. 339, όπου ο Τσίρκας συνδέει, με αφορμή το *Περιμένοντας τους βαρβάρους* αυτό που ο ίδιος αποκαλεί «αντι-ιμπεριαλιστικό ντεφαιτισμό» του Καβάφη: «Η μαύρη απαισιοδοξία του και το μίσος του κατά της αγγλικής κατοχής ευθυγραμμίζουν ψυχικά τον Καβάφη με τον κόσμο της στέρησης και της βιοπάλης. Είναι μεγάλες αυτές οι ώρες, που θελημένα ή άθελά του, γίνεται ο εκφραστής των αισθημάτων μιας πλατειάς κοινωνικής ομάδας. Κι ο εκδικητής της».
- 7 Στρατής Τσίρκας, *Η Νυχτερίδα*, Κέδρος, Αθήνα 1965, σ. 95.
- 8 *Αυτ.*, σ. 319, και επανάληψη στη σ. 328 και στη σ. 332.
- 9 Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 259.
- 10 *Αυτ.*, κυρίως σ. 132: «Μας χώριζε άβυσσος. Τόσο είχε αλλάξει... στο μεταξύ;», και σ. 137: «Αλλά τότε τι εμπιστοσύνη μπορούσα πια να του έχω;».
- 11 *Αυτ.*, σ. 439.

- 12 Τσίρκας, *Η Νυχτερίδα*, ό.π., σ. 53.
- 13 Πρβλ. τα παρακάτω λεγόμενα του Τσίρκα από το *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 14, με αναφορά στις συναντήσεις του με τον Καβάφη: «Από τότε δεν τον ξαναείδα. Γρήγορα με τράβηξαν άλλοι ορίζοντες. Ένας ανόητος φανατισμός δε μ' άφηγε να επιζητήσω νέα συνάντηση όσες φορές ξαναπήγα στην Αλεξάντρεια. Ένα απόγεμα, στο Κάιρο, μέσα στο δρόμο, έμαθα πως πέθανε. Εκείνες τις μέρες ο Χίτλερ, καγκελάριος πια, ξαπολούσε το μεγάλο κύμα της τρομοκρατίας στη Γερμανία. Αν κανένας μου έλεγε πως κάποτε θ' αφιέρωνα τρία χρόνια σε μελέτες και σ' αναζητήσεις των πηγών και των περιστάσεων της ποίησης του Καβάφη, θα τον έπαιρνα για τρελλό».
- 14 *Αυτ.*, σ. 17.
- 15 *Αυτ.*, σ. 305-312.
- 16 *Αυτ.*, σ. 306.
- 17 *Αυτ.*, σ. 311.
- 18 Τσίρκας, *Η Νυχτερίδα*, ό.π., σ. 430-431.
- 19 Πρβλ. «Παρατηρήσεις και Σχόλια», στο *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 466-468.
- 20 Δύσκολο να μη θυμίσει κανείς στο σημείο αυτό και την ομοιότητα, που επισημαίνεται, αν δεν κάνω λάθος, και στην αλληλογραφία του Τσίρκα, του ζεύγους των νεαρών Εβραίων Υεμενιτών στη Λέσχη με το νεαρό ζεύγος Γιάννη Χατζηανδρέα-Αντιγόνης Κερασσώτη.

